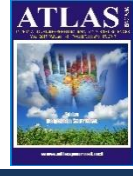

ATLAS INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL ON SOCIAL SCIENCES

ISSN:2619-936X

Article Arrival Date: 17.07.2018

Published Date:27.08.2018

2018 / August

Vol 4, Issue:11

Pp:851-868

Disciplines: Areas of Social Studies Sciences (Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences)

TURİZMDE KÖR NOKTA; HAYVAN HAKLARI

BLIND SPOT of TOURISM; ANIMAL RIGHTS

Beyza ADIGÜZEL

Araştırma Görevlisi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği ABD,
byzhtrnz@gmail.com, Ankara/Türkiye

ÖZET

İlk evcilleştirmeden bu yana hayvanlar insan istek ve ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmaktadır. Bu zaman içerisinde, evcil hayvanların gördükleri muamele bir yana; hayvanlar yemek, giyecek, eğlence unsuru olarak görülmenin ötesine geçememişlerdir. Hayvan hakları konusunda oldukça gerilerde olan Türkiye'nin Hayvan Hakları Yasası'nda yaşam hakkına karşılık gelen maddeler olsa da; yaptırımlar karşılanabilir olduğundan hak ihlallerini sıklıkla görmek mümkündür.

Dünya üzerinde hayvanların kullanıldığı ve çokça hak ihlaline uğradıkları alanlardan biri de turizmdir. Çalışma kapsamında turizm sektöründe çalıştırılan hayvanlar, uğradıkları hak ihlalleri ve Türkiye örnekleri ilgili yasalar çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hayvan Hakları, Turizm, Hayvanat Bahçesi, Yunus Parkı, Fayton, Türkiye

ABSTRACT

Ever since the first taming, animals have been used in accordance with human needs and desires. During this time, aside from the treatment of domestic animals, empathy with animals wasn't generally achieved and animals can't go far beyond being food, clothing, entertainment. Although Animal Protection Law of Turkey, which is quite the reverse in the animal rights, has articles referring to "right to live", it is often possible to see violations of rights since sanctions are affordable.

Tourism is also an area where animals are used and their rights are violated mostly. In this study, animals, operated in tourism sector, violation of rights and examples of Turkey are examined within relevant laws.

Key Words: Animal Rights, Tourism, Zoo, Dolphinarium, Phaeton, Turkey

1. GİRİŞ

İnsanların evlerinde besledikleri kedi, köpek, kuş, kemirgen türü hayvanlarla birlikte artan yakın ilişkileri ve hatta ailenin bir ferdi haline gelmesi insanların hayvanların da duyarlı canlılar olduğunu tecrübe etmelerine vesile olmuştur. Hayvanlarla kurulan sosyal ilişkilerle artan "hayvan duyarlılığı" çoğu zaman ilişki kurulan hayvanların hakları ile sınırlı kalmıştır. İnsanlar günlük hayatlarında etkileşime girdikleri köpeklerin etlerinin yenilmesine büyük tepkiler verilirken mezbahalar mazur görülmüş; yıllardır bilinen süt ve yumurta endüstrileri içerisinde sömürülen türlere yönelik tecavüz birebir ilişki kurulan hayvanlar söz konusu olduğunda tepki gösterilmeye başlanmıştır. Özetle yaşanan tecrübeler ve kurulan yakın ilişkiler sonucu geliştirilen empati yine "kendine yakın olan" ile sınırlı kalmıştır (Naess 1992: 170-171). Tüm bunların yanında insanın doğa ile ilişkilerini, hakimiyetini ve türler arası dengesizlikleri sorgulayan yeni akımlar ortaya çıkmıştır. Bu sayede et-süt-yumurta endüstrisi, hayvan deneyleri, palm yağı, yok olan yaşam alanları, nesli tükenen türler sadece insanlığın

elde ettiği fayda açısından değil, etkilenen hayvanların “kendi içsel değerleri” nedeniyle de sorgulanmaya başlanmış ve hayvanların insanlardan bağımsız yaşam hakları olduğu fikri gelişmiştir.

İnsanlar köpeklerin ilk evcilleştirilmesinden bu yana hayvanları birçok şekilde kullanmaktadırlar. Uluslararası İnsancıl Toplum (Humane Society International)’a göre dünya çapında her yıl 100 milyondan fazla hayvan denek olarak kullanılmaktadır. Küresel et tüketimine dair kayıtlı veriler 2018 yılı için yılda 326 milyon ton olarak açıklanmıştır (www.statista.com); Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü’ne (FAO) göre, gıda için, balık ve deniz hayvanları hariç, yılda yaklaşık 53 milyar hayvan öldürülmektedir. Bu tüketim içerisinde “insancıl yöntemler” olarak adlandırılan yöntemlere ek olarak ıstakoz ve yengeçler ile gibi canlı olarak pişirilen hayvanlar yer alırken; henüz canlıyken beyinleri yenilen maymunlar göz ardı edilmiştir. Deneyler ve yiyecek olarak kullanılmalarının yanı sıra birçok alanda kullanılmaktadırlar ve bunlardan biri de turizmdir.

Diğer tüm alanlarda olduğu gibi turizmde hayvanların kullanımı ve çalıştırılmasında yaşam hakkının ihlal edildiği ve küçük düşürüldükleri örnekler görülmektedir. İnsan kullanımının konu olduğu tüm alanlarda olduğu gibi, turizm ve hayvan hakları üzerine de (Fennell, 2012; Fennell; 2013; Bertella 2015; Chandra, 2015; Fennel, 2015; Shani, 2015) çalışmalar ele alınmıştır. İnsan dışı canlılara yönelik geliştirilen ahlak bekçiliğini “ahlaki şizofreni” olarak tanımlayan Francione ve Charlton (2008); insanların “genel olarak” hayvanlara acı çektirilmesi ve öldürülmesinin ahlaken yanlış olduğundan bahsettiğini; fakat hayvanların acı çekip ölmelerine neden olan tüm eylemlerimizin sadece keyif veya eğlence için ya da sadece elverişli olduğu veya alışkanlık olduğu için devam ettirildiğinden bahsetmektedir. Bunun temelinde onların insan istek ve ihtiyaçlarını tatmin etmek için birer araç olarak görülmelerinin (Wearing and Jobberns, 2011: 50) yattığını söylemek mümkündür.

Bu çalışma kapsamında dünya üzerinde hayvanların turizm amacıyla yaşam ve özgürlük haklarının ihlal edildiği örnekler ile Türkiye’deki faaliyetler kapsamında hayvanların hak durumları ilgili örneklerle incelenecektir. Öncelikle UNESCO tarafından oluşturulan Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin maddelerine değinilecek ve Türkiye’nin hayvan hakları konusundaki durumu değerlendirilecektir. Dünya ve Türkiye’de turizmde hayvan çalıştırılması örnekleri ilgili maddeler kapsamında ele alınacaktır.

2. HAYVAN HAKLARI EVRENSEL BİLDİRİSİ

Bugün de hala geçerliliğini koruyan “bütün hayvanlar yaşam önünde eşit doğar” ilkesinden beslenen hayvan hakları hareketinin kökleri, 18. ve 19.yyda özellikle evcil hayvanlara yapılan zulmü ve kötü uygulamaları önlemek amacıyla kurulan kuruluşlarla başlamıştır. Gelişen fikirlerle hayvanların haklarına yönelik dünya üzerindeki farklı algı ve uygulamalar göz önünde bulundurularak evrensel boyutta genel yaşam hakkı kurallarının belirlenmesi hedeflenmiştir. 1978 yılında UNESCO tarafından kendi haklarını savunamama özellikleri ile haklar kuramı göz önünde bulundurularak Hayvan Hakları Evrensel Bildirisi hazırlanmıştır (Ferry, 2000). İlgili bildirinin maddeleri şu şekildedir;

Madde 1. Bütün hayvanlar yaşam önünde eşit doğar ve aynı var olmak hakkına sahiptir.

Madde 2. Bütün hayvanlar saygı görme hakkına sahiptir. Bir tür hayvan olan insan, öbür hayvanları yok edemez, bu hakkı çiğneyerek onları sömüremez, bilgilerini hayvanların hizmetine sunmakla görevlidir. Bütün hayvanların insanlarca gözetilme, bakılma ve korunma hakları vardır.

Madde 3. Hiçbir hayvana kötü davranılmaz, acımasız ve zalimce işlem yapılamaz. Bir hayvan öldürülmesi zorunlu olursa; bu bir anda, acı çektirmeden ve korkutmadan yapılmalıdır.

Madde 4. Yabani türden olan bütün hayvanlar, kendi özel doğal çevrelerinde karada, havada ve suda yaşama ve üretme hakkına sahiptir. Eğitim amaçlı olsa bile özgürlükten yoksun kılmanın her çeşidi bu hakka aykırıdır.

Madde 5. Geleneksel olarak insanların çevresinde yaşayan bütün hayvanlar uyumlu biçimde türüne özgü yaşam koşulları ve özgürlük içinde yaşama ve üreme hakkına sahiptir.

Madde 6. İnsanların kendi çıkarları için bu uyumda ya da bu koşullarda yapacakları her türlü değişiklik bu haklara aykırıdır.

Madde 7. Bütün çalışan hayvanlar iş süresinin yoğunluğunun sınırlandırılması, onarıcı ve güçlerini artırıcı beslenme ve dinlenme hakkına sahiptir.

Madde 8. Hayvanlara fiziki ya da psikolojik bir acı çektiren deneyler yapmak hayvan haklarına aykırıdır. Tıbbi, bilimsel, ticari ve başkaca biçimlerdeki her türlü deneyler için de durum böyledir.

Madde 9. Hayvan beslenmek için yetiştirilmişse de bakılmalı, barındırılmalı, taşınmalı, ölümü de acı çektirmeden ve korkutmadan olmalıdır.

Madde 10. Hayvanlardan insanın eğlencesi olsun diye yararlanılmaz. Hayvanların seyrettirilmesi ve hayvanlardan yararlanılan gösteriler hayvan onuruna aykırıdır.

Madde 11. Zorunluluk olmaksızın bir hayvanın öldürülmesi demek olan her davranış, yaşama karşı suçtur.

Madde 12. Çok sayıda yabani hayvanın öldürülmesi demek olan her davranış, türe karşı suçtur.

Madde 13. Hayvan ölümüne de saygı göstermek gerekir. Hayvanın öldürüldüğü şiddet sahneleri sinema ve televizyonda yasaktır.

Madde 14. Hayvanları savunma ve koruma kuruluşları, hükümet düzeyinde temsil olunmalıdır. Hayvan hakları da insan hakları gibi yasa ile korunmalıdır.

Henüz gerek bölgesel ve ülkesel gerekse küresel bazda henüz kabul edilememiş; kısmen kabul edilse de tam anlamıyla uygulanamayan bu evrensel normlar, hayvanların bir yaşamın merkezi olduğu fikrinden geliştirilmiştir. Gezegeni paylaştığımız canlılara da yaşam hakkı sunmamız konusunda önemli bir adım niteliğindedir. Ülkelerce hayvanların bir yaşamın öznesi olduğu fikri kabul edilmeden geliştirilen tüm hayvan hakları yasaları, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve/veya sahip oldukları manevi değerler doğrultusunda insanların hayvan bedeni üzerindeki haklarını belirlemeye yönelik uyarılardan öteye gidememiştir.

3. TURİZM VE HAYVANLAR

World Animal Protection 50 ülkenin hayvan haklarıyla ilgili ulusal mevzuatlarını taramış ve Dünya Hayvan Koruma Endeksini oluşturarak ülkeleri A'dan G'ye kadar listelemiştir. A; hayvan refahının kanunlarla en çok korunduğu ülkeleri, G ise hayvan hakları konusunda ciddi girişimlerin yapılması gereken ülkeleri ifade etmektedir. Türkiye, 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu çerçevesinde Çin, Ukrayna, Venezuela, ve Nijerya gibi hayvan hakları ihlalinin en fazla olduğu ülkeler ile birlikte E grubunda yer almaktadır. Ülkelerin değerlendirildikleri kriterler hayvan korumanın belirlenmesi, hükümet yapısı ve sistemleri, hayvan refahı standartları, hayvanlarla ilgili sağlanan eğitimler ve iletişim ile farkındalığın sağlanması olmak üzere toplamda 5 ana başlık üzerinden belirlenmiştir (api.worldanimalprotection.org).

Hayvanların turizme konu olması ilk seyahatin başladığı dönemlerden bugüne çeşitlenerek devam etmiştir. Tablo-1 ilgili turizm türüne konu olan bazı hayvanların yaşam hakları

ihlallerini, ihlalin çeşidi ve yasal olduğu ve/veya uygulandığı ülkelerin bilgileriyle birlikte sunmaktadır. Uygulamalar bölgesel yasalardan ziyade, UNESCO tarafından belirlenen evrensel değerler çerçevesinde sınıflandırılmıştır.

Tablo 1: Hayvanların Bir Turizm Unsuru Olarak Kullanıldığı Ülkeler/Yerler

Turizm Unsuru	Hak İhlali	UNESCO Evrensel Hayvan Hakları Bildirgesi'nde Aykırı Olduğu Maddeler	Yasal Olduğu/Uygulandığı Ülkeler
Fil Safari	Yaşam hakkı Fiziksel ve psikolojik şiddet	1-2-3-4-5	Tayland, Hindistan
Boğa Güreşi	Fiziksel şiddet Öldürme	1-3-10-11-13	İspanya, Portekiz, Fransa
Hayvanat Bahçeleri	Yaşam hakkı Fiziksel ve psikolojik şiddet	1-3-4-5	Tüm dünya
Akvaryumlar	Yaşam hakkı	1-3-4-5	Tüm Dünya
Yunus Parkları	Yaşam hakkı Fiziksel ve psikolojik şiddet	1-3-4-5-10	Tüm Dünya
Sirkler	Yaşam hakkı Fiziksel ve psikolojik şiddet	1-3-4-5-7-10	-
Hayvan Genelevleri	Fiziksel ve psikolojik şiddet Aşğılama	1-2-3-10	Almanya, Norveç, Avustralya, Danimarka, Macaristan, Finlandiya, Romanya, Güney Afrika, Amerika Birleşik Devletleri, Meksika, Sırbistan
Kaplanlarla Fotoğraf	Yaşam hakkı Fiziksel ve psikolojik şiddet	1-3-4-5-7-10	Tayland
Misk Kedisi	Yaşam hakkı Fiziksel ve psikolojik şiddet	1-2-3-4-6-7-9	Endonezya
Dans Eden Maymunlar	Fiziksel ve psikolojik şiddet Hayvan Onurunu Zedeleyici Davranış	2-3-4-5-6-10	Tayland

Fil Safari; Safarilerde kullanılmak üzere vahşi yaşamdan henüz yavruyken koparılan filler öncelikle uzun süre boyunca küçük kafeslerde zincire bağlanmış şekilde tutulmakta, fiziksel şiddet görmekte ve sadece komutlarla izin verildiği ölçüde hareket edebilmektedirler. (World Animal Protection 2015: 11) Böylece psikolojik olarak eğitimcisinin otoritesini kabul etmeleri sağlanmakta ve etkinlik esnasında uysal davranmaktadırlar (www.peta.org).

Boğa Güreşi; Tarihi Roma dönemine ve hatta Gilgamiş destanına dayanan bu gelenek; İspanya, Portekiz ve Fransa'nın güneyi ile bazı Latin Amerika ülkelerinde günümüzde hala devam etmektedir. Güreşten önce şehir sokaklarında koşturulan boğaların sinirlenmesini sağlamak için koşuya katılan kişilerce sopalarla dövülürler. Uzun koşunun ardından boğalar arenaya getirilir ve gösteri esnasında matadorlar tarafından kırmızı kumaşlarla yorulduktan sonra *banderilla* isimli büyük iğneli çubuklarla güçsüz düşürülerek öldürülür (www.peta.org). Boğalar bu acı dolu son için 3-4 yıl boyunca özel çiftliklerde bakılırlar. İspanya başta olmak üzere bu gösterinin yapıldığı ülkelerde kutsal bir gelenek olarak görülmesi dövüülen boğaların haklarıyla ilgili herhangi bir sorunun akıllara gelmesine engel olmaktadır.

Hayvanat Bahçeleri; dünyanın her yerinde örnekleri görülen hayvanat bahçeleri; vahşi hayvanların doğalarından uzaklaştırılarak kafes ardında esir tutulduğu yapay yaşam

alanlarıdır. Savunulan eğitim ve koruma nedenleri bir yana; özgürlükleri ellerinden alınarak kısıtlı yaşam alanında yaşamak zorunda bırakılan hayvanlar, tüm hayatlarını stres ve depresyon içerisinde geçiren hayvanlar zaman zaman şiddet, öldürme (edition.cnn.com) ve açlığa (news.nationalgeographic.com) da mahkum kalmaktadırlar.

Yunus ve Balina Parkları; Vahşi doğalarından uzaklaştırılan veya parktaki yaşama doğan bebeklerden oluşan yunus grupları, okyanuslarda geçirmeleri gereken ömürlerini yüzme havuzu büyüklüğünde klorlu sulara geçirmekte ve bu durum yunuslarda stres ve klora bağlı göz ve deri hastalıklarına yol açmaktadır. Parklarda tutulan yunusların birçoğu strese bağlı hastalıklara yakalanmakta ve genellikle kalp krizi geçirmekte veya ülserle yakalanmaktadır (World Animal Protection 2015: 17). Zamanla ölü balık yemeye alıştırılan deniz memelileri zamanla yemek alabilmek için kendilerine öğretilen hareketleri yapmak, insanlarla yüzme zorunda kaldıklarını anlamakta; hayatta kalabilmek için doğalarına uygun olmayan hareketler yapmaya zorlanmaktadır.

Sirkler; yıllarca sirkte çalıştıktan sonra kaçan ve 100 kurşunla vurularak öldürülen Tyke'ın hikayesini herkes bilir (www.peta.org). Sirkler her ne kadar renkli ve ışıltılı kostümler, eğlenceli müzikler ve hayvanların da en az insanlar kadar eğlenir göründükleri gösterilerle dolu olsalar da, aslında "hayvanların sistemli bir şekilde yoksunluğa uğratıldığı", işkence gördükleri; hayatta kalabilmek ve acı çekmemek adına bu esarete boyun eğdikleri bir dünyadan ibarettir (Regan 2007: 188). Bu dünyada "terbiye" altında hayvanların maruz kaldıkları şiddet masumlaştırılmaktadır.

Dans Eden Maymunlar; maymunlar insan gibi davranmaları, giyinmeleri ve dans etmeleri için bebekliklerinden itibaren oldukça sert ve acı dolu eğitim süreçlerinden geçmekte ve şiddet görmektedirler. (World Animal Protection 2015: 17). Eğitimcilerin maymunlar üzerinde hakimiyet kurabilmesinin sağlanabilmesi adına maymunlar eğitim süreçlerinde ve performans sergiledikleri anlar dışında genellikle küçük kafeslerde ve zincirli olarak tutulmaktadır.

Hayvan Genelevleri; Romanya, Macaristan, Meksika, Brezilya, Borneo gibi hayvan hakları konusunda nispeten geri kalmış ülkelerin yanında Almanya, Norveç, Avusturya, Danimarka, Finlandiya, Amerika Birleşik Devletleri gibi refah seviyesi yüksek ve hayvan hakları konusunda ileri olan ülkelerde dahi hayvan genel evlerine rastlamak mümkündür. Hayvan genelevlerinde orangutan, köpek, eşek, domuz, keçi gibi hayvanlar çalıştırılmaktadır.

Deniz Kaplumbağası Tutma; Cayman Adaları'nda deniz kaplumbağalarını tutma ve yeme üzerine kurulu çiftlikler bulunmaktadır. Bu çiftliklerde bebek kaplumbağalar havuzlardan çıkarılarak tutulmakta; talep edildiği takdirde yenilebilmektedirler. Deniz kaplumbağaları yapıları itibariyle ürkek olduklarından elle tutulduklarında panik yapmalarına ve vücutlarında kırıklar oluşabilmesine neden olabilmektedir (World Animal Protection 2015: 13).

Kaplanlarla Fotoğraf; yavru kaplanlar bölgeyi ziyaret eden turistlerin fotoğraf çektirebilmeleri için erken yaşta annelerinden ayrılmakta ve tüm ömürlerini uyuşturucu ilaçlarla zincire vurulmuş bir şekilde geçirmek durumunda kalmaktadırlar (Schmidt-Burbach, Ronfot, Srisangiam 2015: 7)

Misk Kedisi; Kopi Luwak'ın az bilindiği dönemlerde misk kedisi dışkıları doğadan toplanmaktaydı ve ne hayvanlara ne de doğaya herhangi bir zararları yoktu. Fakat günümüzde dünya çapında talep gören ve pahalı bir kahve türü olması nedeniyle misk kedileri doğadan koparılmış ve sadece kahve çekirdekleriyle beslenen ve kafeslerde tutulan canlılar haline getirilmiştir (World Animal Protection 2015: 16).

Bu noktada Tablo 1’de en çok ilgi çeken ve bilinen hayvan hakları ihlallerine yer verildiği, bu örnekler dışında dünyanın farklı yerlerinde hayvanların kullanıldığı farklı yerel örnekler de bulunabileceğini belirtmek gerekmektedir.

4. TÜRKİYE’DE HAYVAN HAKLARI YASASI’NIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye’de hala geçerli olan 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu 2004 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu bölümde, turizmle ilgili endeks değerleri başlık ve açıklamalar sunulacaktır (api.worldanimalprotection.org).

Hayvan korumanın belirlenmesi;

(C) Hayvanların bilinçli varlıklar olduğunun yasal olarak tanınması

İlgili Kanununun 1. Maddesi’ne göre; “amacı; hayvanların rahat yaşamlarını ve hayvanlara iyi ve uygun muamele edilmesini temin etmek, hayvanların acı, ıstırap ve eziyet çekmelerine karşı en iyi şekilde korunmalarını, her türlü mağduriyetlerinin önlenmesini sağlamaktır.” Bu madde, hayvanlara acı çektirilmesine karşı bir koruyucu önlem paketi olarak sunulduğunu ifade etmektedir. Destekleyici şekilde 14. Maddenin (a) bendiyle; “Hayvanlara kasıtlı olarak kötü davranmak, acımasız ve zalimce işlem yapmak, dövme, aç ve susuz bırakmak, aşırı soğuğa ve sığağa maruz bırakmak, bakımlarını ihmal etmek, fiziksel ve psikolojik acı çektirmek,” yasaklanmıştır. Bu maddelerle direkt belirtilmemiş olsa da hayvanların psikolojik yönlerinin olduğuna ve fiziksel bütünlük, sağlıkla birlikte psikolojik sağlıklarına da dikkat çekilmiştir. C olarak sınıflandırılmasının nedeni; maddelerin daha net ve geniş çaplı olacak şekilde (örneğin tüm omurgalıları içermesi gibi) genişletilmesi ve bu kapsamın vurgulanmasının gerekliliğidir.

(B) Hayvanlara acı çektirilmesini önlemek amacıyla karşı geliştirilen yasalar

Madde 14 (a) ile fiziksel ve psikolojik sağlıklarının korunması konusunda vahşi ve evcil ayrımı yapılmadığından, Türkiye bu maddeden yüksek not alabilmiştir.

(D) Esir tutulan hayvanların korunması

(D) Taşıma ve rekreatif amaçla kullanılan hayvanların korunması

Hayvanların hakları ve gözetimiyle ilgili her alanın değerlendirildiği araştırmada turizm alanında hayvanların çalıştırılması/kullanılması alanında Türkiye (D) notu almıştır. Türkiye’nin bu konudaki notunun düşük olmasının nedenlerinin başında; turizm alanında kullanılan (yunus parkları, sirkler vb.) hayvanları koruyan, bu girişimleri engelleyen herhangi bir yapının bulunmaması ve hayvanlara işkence yapılması durumunda verilen “caydırıcı olmayan” para cezaları gösterilmektedir. Yine “Esir tutulan hayvanların korunması” başlığına verilen D harfi; hayvanat bahçeleri başta olmak üzere tutsak tutulan hayvanların yasalarda belirtildiği şekilde korunduğuna dair hiçbir kanıtın bulunmamasıyla desteklenmiştir.

(E) Vahşi hayvanların refahının korunması

(F) Hayvan refahı konusunda hükümetin hesap verebilirliği

F not alınan “Hayvan refahı konusunda hükümetin hesap verebilirliği” konusunda, hayvan refahıyla direkt olarak ilgili olabilecek bir devlet kurumu bulunmamasının önemli bir sorun olduğu vurgulanmış; sorumluluk ve muhatap sorunları yarattığından bahsedilmiştir. İsmi Çevre ve Orman Bakanlığı olan kurumun Orman ve Su İşleri Bakanlığı’na dönüştürülmesiyle; hayvan hakları ironik bir biçimde Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı bünyesinde tartışılmaya başlanmıştır.

Belirtildiği üzere Madde 14 (a) tüm hayvan türlerinin korunmasına yönelik olarak genel bir ifadeyi içermektedir. Buna ek olarak vahşi hayvanların doğalarından koparılmamasıyla ilgili

olarak Madde 4 (f); “Yabani hayvanların yaşama ortamlarından koparılmaması, doğada serbestçe yaşayan bir hayvanın yakalanıp özgürlükten yoksun bırakılmaması esastır,” şeklinde belirlenmiştir. Yine Madde 4 (b) ile 4 (h) ile ister evcil olsun ister vahşi olsun tüm hayvanların “doğasına uygun şekilde” yaşaması gerekliliğine, yaşam hakkına vurgu yapılmıştır. Diğer yandan belirlenen bu maddeleri destekleyici unsurların olmaması *güven zedeleyici* olarak nitelendirilmektedir.

Kontrol, düzenleme, geliştirme gibi faaliyetlerin yürütülmesinin temelinde öncelikle sorunun ne olduğunun belirlenmesinin yattığını söylemek mümkündür. Türkiye’nin Raporlama konusunda E notu almış olması, etkin bir planlama ve raporlama sisteminin bulunmadığına işarettir. Ayrıca, ilgili Bakanlıkların faaliyet alanlarının “hayvan hakları” konusuyla uygunsuzluğu; plan projelerin yapımının, yapılmaması durumunda oluşacak sorumluluğun sahipsiz kalmasına neden olmaktadır.

Hayvan Refahı Standartları

(E) Süreçlerin raporlanması

Türkiye’nin hayvanları koruma yasasının *boşlukları olduğu*, şeffaflık esas alınarak yürütülen bir sürecin olmadığı bu bölümle ilgili genel eleştiridir. Uluslararası alanda Türkiye’nin dahil olduğu hayvan hakları anlaşmaları olmakla birlikte, gelecek bölümlerde de görüleceği üzere kararlar bu anlaşmalara sadık kalınarak alınmamış ve Dünya Hayvan Sağlığı Örgütü (OIE) ile de işbirliği içine girilmemiştir. Diğer yandan Türkiye’nin hayvan hakları yasasında Madde 16 (b) ile 16 (c) hayvan haklarıyla ilgili düzenli raporlamaların oluşturulmasını zorunlu tutarken, bilgilerin paylaşılmasıyla ilgili bir bilgi verilmemiştir. İhlallerinin, devlet güvencesinde sunulmaması durum değerlendirmesi yapılamamasına ve şeffaflığa engel olmaktadır.

6. YÖNTEM

İlgili yasaları yetersiz olarak nitelendirilen Türkiye’de turizm faaliyetlerinde çalıştırılan hayvanların koşulları ve hak durumları bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak; hayvanat bahçeleri ve akvaryumlar ile kamuoyunda çokça yer bulan yunus parklarının genel işleyiş esasları doğrultusunda hayvan haklarıyla bağdaşmayan noktaları belirlenmiştir. Diğer bir örnek olarak Türkiye’de farklı kesimleri karşı karşıya getiren fayton atlarının durumu, yaşam ve çalışma koşulları yine ilgili maddeler kapsamında incelenmiştir. Çalıştırılan ve/veya sergilenen hayvanların durumlarıyla ilgili şeffaf raporlamaların olmaması ve/veya paylaşılmaması nedeniyle konularla ilgili gazete haberleri derlenerek ilgili maddelerle karşılaştırılmış ve değerlendirmeler bu doğrultuda yapılmıştır.

7. TÜRK TURİZMİNDE HAYVAN HAKLARINA AYKIRI DURUMLAR

Türkiye’nin ulusal ölçekte kabul etmiş olduğu hayvan hakları maddelerine ek olarak taraf olduğu UNESCO Evrensel Hayvan Hakları Bildirgesi’ni (Başbakanlık, 2000) de kapsayan 9 uluslararası anlaşma mevcuttur. Bundan sonraki bölümlerde Türkiye’de hayvanların turizme dahil edilmesi, turizm faaliyetleri kapsamında yaşam hakkı başta olmak üzere hak ihlalleri ve taraf olunan sözleşmelere ile 5199 Hayvan Hakları Yasası’na uyumsuz düşen taraflar belirlenecek ve sunulacaktır.

7.1. Hayvanat Bahçeleri

Hayvanat bahçelerinde tutsak edilen hayvanların ilgili hak ihlalleri durum değerlendirmeleriyle şu şekildedir;

Hayvanların Özgür Olmaması; hayvanat bahçelerinin etik yönünün tartışılmasının temelinde hayvanların tüm hayatlarını kafeslerde hapis olarak geçirmeleri gelmektedir. Hayvanlar, duygusal canlılardır ve yaşadıkları esaretin farkındadırlar. Hayvanların tüm hayatlarını

asosyal bir şekilde kafeste geçirmeleri, yaşam haklarına ve 5199 sayılı Hayvanları Koruma Yasası'nın "hayvanların rahat yaşamlarını ve hayvanlara iyi ve uygun muamele edilmesini temin etmek, hayvanların acı, ıstırap ve eziyet çekmelerine karşı en iyi şekilde korunmalarını, her türlü mağduriyetlerinin önlenmesi" olan var oluş amacına aykırıdır.

Doğal Ortamlarından Koparılma; Doğalardan uzakta yapay bir alan oluşturularak hayvanların doğalarına uygun olmayan dar kafeslerde yaşamak zorunda kalmaları, teşhir amaçlı olarak özgürlüklerinin ellerinden alınması, hayvanat bahçelerinin hayvanların temel yaşam hakkı başta olmak üzere kendilerine verilen haklara aykırı olmasının öncelikli nedenleridir. Doğal yaşam alanlarından bağımsız olarak hayvanat bahçeleri; hayvanların tembelleştirildiği, doğal özelliklerini ve özgürlüklerini yitirdikleri esaret alanlarıdır. Memeli hayvanların tutulduğu betondan kafesler başta olmak üzere, kanatlı hayvanların rahatlıkla uçmalarına elverişli olmayan kafesler, sürüngenlerin bulunduğu camdan dar fanus veya akvaryumlardan ibaret olarak hayvanların doğal yaşam koşullarından uzak, yapay bir ortam olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hayvanat bahçeleri bu halleriyle temel işlevlerinden olan "hayvanların doğalarına uygun olarak yaşamaları"na olanak sağlayamayan yapıdadırlar. Doğalardan uzaklaştırılan hayvanların doğalarına uygun olmayan dar kafeslerde yaşamak zorunda kalmaları, kısıtlı hareket imkanına sahip olmaları ve teşhir amaçlı olarak özgürlüklerinin ellerinden alınması; ilgili yasanın 4.maddesinin (f)¹ ve (h)² bendlerine aykırıdır. Benzer şekilde bu durum, Hayvanat Bahçelerinin Kuruluşu İle Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'teki Madde-12(f); "Hayvanların bulunduğu bölümler, hayvan davranışları ve tür gereksinimlerine uygun olarak düzenlenir," ifadesine de uygun değildir.

Yapay Beslenme Alışkanlıklarının Benimsetilmesi; hayvanat bahçelerinde yaşayan hayvanlar doğada akrabalarının yaşadığının aksine hazır yemeğe alışırlar; avcı hayvanlar ölü hayvanlarla, otçul hayvanlar sınırlı çeşitlerdeki bitki, meyve ve sebzelerle beslenmekle yetinmek zorunda bırakılırlar. Beslenme ve davranış değişimleri hayvanların gen aktarımı olan içgüdüsel davranışlarına zarar vermekte, aktarıma ket vurmaktadır. Hayvanat Bahçelerinin Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'in (f) bendi "Hayvanların, türlerine özgü şekilde beslenmeleri sağlanır," ile şeklinde oluşturulmuş olmakla birlikte; bu maddeler sadece etçil hayvanların etle, otçul hayvanların ise sebze ve meyvelerle beslenmesini ifade etmektedir. Yemek yemekten öte, beslenme tarzının hayvanların tüm yaşam ve davranışlarını şekillendirdiği göz ardı edilmektedir. Mevcut haliyle hayvanat bahçelerinde tutulan hayvanların beslenme koşulları, ilgili yasanın Madde-4(h) ihlaline girmektedir.

Hayvan Satışları ve Öldürülmeleri; hayvanat bahçelerinin bünyelerindeki hayvanlara ömür boyu bakmak gibi bir zorunlulukları bulunmamaktadır. Üretim fazlası olarak nitelendirilen artık üreyemeyecek ve/veya fazla görülen hayvanlar, öldürülerek hayvanat bahçelerindeki etçil hayvanlara yem yapılabilmekte veya belirli ücret karşılığında satılabilmektedirler. Türkiye'de genel olarak hem halka hem de diğer hayvanat bahçelerine satılan bu hayvanların (Anadolu Ajansı, 2009), Türkiye'de etkin bir hayvan denetleme mekanizması olmadığından, sahiplendirme sonra durumları kontrol edilmemektedir.

7.2. Yunus Parkları

Yunusların rekreatif parklarda çalıştırılmasının neden hayvanların yaşam hakkının ihlali olduğunu birkaç örnek ile ele almak mümkündür;

¹ f) Yabani hayvanların yaşama ortamlarından koparılmaması, doğada serbestçe yaşayan bir hayvanın yakalanıp özgürlükten yoksun bırakılmaması esastır.

² h) Hayvanların türüne özgü şartlarda bakılması, beslenmesi, barındırılma ve taşınması esastır.

Doğal Ortamlarından ve Ailelerinden Koparılmaları; sosyal canlılar olan ve sürülerde yaşayan yunuslar, parklarda çalıştırılmak üzere okyanuslardan avlanır³ veya avlayan kişilerden satın alınırlar. Avrupa Yaban Hayatı Koruma Sözleşmesi'ndeki Madde-6 ile belirlenen, şişe burunlu yunusların da dahil olduğu *Türlerin Korunması* başlıklı bölümde yasaklanan davranışların başında “Her türlü kasıtlı yakalama ve alıkoyma, kasıtlı öldürme şekilleri” gelmektedir. 5199 sayılı Hayvan Hakları Yasası'nın 4.maddesinin f bendi; “Yabani hayvanların yaşama ortamlarından koparılmaması, doğada serbestçe yaşayan bir hayvanın yakalanıp özgürlükten yoksun bırakılmaması esastır” şeklinde belirlenmiştir. Yunusların bu şekilde doğal alanlarından koparılmaları ve/veya bu şekilde doğal ortamlarından koparılan yunusların satın alınarak bu parklarda çalıştırılması ilgili bende aykırıdır. 2/1 Numaralı Ticari Amaçlı Su Ürünleri Avcılığını Düzenleyen Tebliğ (Resmî Gazete, 2008)'inin 16. Maddesi'ne göre yunuslar, avlanması yasak türler arasında yer almaktadır. Uluslararası Doğayı Koruma Birliği (IUCN) 2009.1'e göre statüsü Karadeniz popülasyonu için “tehlikede” (EN), genel popülasyonu içinse “asgari kaygı” (LC) olarak belirlenmiştir.

Sosyalleşememe; okyanustan ve ailelerinden koparılmalarının ardından, denizde sosyal bir yaşam sürdüren yunusların iyi hizmet ve itaat etmeleri için kendi türüyle sosyalleşmesi engellenir ve uygun eş bulma yolları kapatılır. Bu durum ilgili yasanın Madde-4(h)⁴'ye aykırıdır ve Madde-14(a)⁵ bendine göre de suçtur.

Ölü Balıkla Beslenme; Okyanusta mücadeleci bir hayat süren ve avlanma becerilerini yaptıkları planlarla geliştiren bu canlılar, okyanuslarda avlanabilmek için tüm becerilerini kullanmak durumundadır. İçgüdüsel olarak yaşayış tarzı bunu gerektirmektedir. Fakat, yunuslar parklarda beslenmenin bir pekiştireç olarak algılanması için bakıcıları tarafından ölü balık yemek zorunda bırakılırlar. Hayvan Hakları Federasyonu Başkanı Av. Ahmet Kemal Şenpolat konuyla ilgili olarak kendisiyle yapılan röportajda şunları söylemiştir; “Denizlerde balık sürülerine tenezzül etmeyen bu sevimli dostlarımız birkaç ölü balık uğruna doğal hayatlarına yapmadıkları, etolojik türlerine aykırı hareket yapmak zorunda kalıyorlar. Devamlı bir motor sesi, alışıksız olunmayan bir klorlu su ve kilometrelerce yüzmeye alışmış bir hayvan için yaşamak katlanılması gereken bir hapisane,” (HAYTAP, 2010). Bu durum da, hayvanat bahçelerindeki hayvanlara benzer şekilde yunusların doğalarından ve doğal davranışlarından insanlara hizmet edebilmeleri adına boyun eğdirilmek için uzaklaştırılmaları anlamına gelmektedir ve ilgili yasanın Madde-4(h) ile Madde-11⁶'e aykırıdır.

Kısıtlı Hareket Alanı; okyanuslarda kilometrelerce yüzen ve mücadeleci bir yaşam süren yunuslar, türlerine ve yasaya aykırı şekilde parklardaki yaşamları boyunca küçük havuzlarda yaşamaya mecbur bırakılmaktadırlar. Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu; Madde-9(1) “Hayvan sahipleri veya bakımından sorumlu kişiler, hayvan refahının sağlanması amacıyla, hayvanların barınma, bakım, beslenme, sağlık ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak, sorumluluklarındaki hayvanların insan, hayvan ve çevre sağlığı üzerinde oluşturabilecekleri olumsuz etkilere karşı gerekli önlemleri almakla yükümlüdür,” ibaresiyle eğlence ve tedavi parklarında tutsak olarak yaşamını sürdüren yunusların refahının sağlanması konusundaki sorumluluğa da açıklık getirmektedir.

Fiziksel Şiddet; Yemek için bakıcılarına bağımlı hale gelen bu canlılar zamanla kendilerinden istenilen davranışları sergilediklerinde *doyabileceklerini* öğrenirler. Öğrenmedikleri takdirde; fiziksel şiddet görmeleri de mümkündür (Yunuslara Özgürlük Platformu, 2011). 5199 sayılı yasa çerçevesinde yunusların itaat etmek için aç bırakılmaları, ölü balıkla beslenmeleri,

³ Karada, denizde, gölde veya akarsularda evcil olmayan hayvanları vurma veya yakalama işi (<http://www.tdk.gov.tr>)

⁴ h) Hayvanların türüne özgü şartlarda bakılması, beslenmesi, barındırılma ve taşınması esastır.

⁵ a) Hayvanlara kasıtlı olarak kötü davranmak, acımasız ve zalimce işlem yapmak, dövmek, aç ve susuz bırakmak, aşırı soğuğa ve sığağa maruz bırakmak, bakımlarını ihmal etmek, fiziksel ve psikolojik acı çektirmek.

⁶ h) Hayvanlar, doğal kapasitesini veya gücünü aşacak şekilde veya yaralanmasına, gereksiz acı çekmesine, kötü alışkanlıklara özendirilmesine neden olacak yöntemlerle eğitilemez.

fiziksel şiddete maruz bırakılmaları hayvanlara yönelik yasakların belirlendiği Madde-14(a) ile; eğitim şartlarının belirlendiği Madde-11'e aykırıdır.

Doğal Döngülerinin Bozulması; eskiden yunus eğitmeni olarak görev yapmış olan Melisa Sevim'e göre; gösteri amacıyla kullanılan yunusların hamileliklerine saygı gösterilmemesi söz konusudur. Doğum sırasında sürekli yüzen yunusların, havuzlarda gerekli alanı bulamamaları doğum için gerekli vajinal açıklığın sağlanamamasına neden olmaktadır. Hamileliklerini ve doğumlarını doğal yollarla yaşayamamalarına bağlı olarak doğumun sancılı geçmesi ve doğacak yavruların doğum kanalına sıkışıp ölmesi de görülen vakalardandır (Yunuslara Özgürlük Platformu, 2011).

2/1 Numaralı Ticari Amaçlı Su Ürünleri Avcılığını Düzenleyen Tebliğ'in 24. Maddesi "Hayvanları korumaya yönelik hükümlerine aykırı hareket eden ve bu suretle bulundurduğu hayvanların bakımını ciddi şekilde ihmal eden ya da onlara ağrı, acı veya zarar veren kişilerin denetimle yetkili merci tarafından hayvan bulundurma yasaklanır ve hayvanlarına el konulur. Söz konusu hayvan yeniden sahiplendirilir ya da koruma altına alınır," şeklindedir.

Destekleyici bir unsur olarak yunusların aç kalmamak adına doğal davranışlarına uygun olmayan nitelikte kuyrukları üzerinde yüzmeleri, karınları üzerinde selam vermeleri, kendilerini alkışlamaları; Türkiye yasalarında tanımlanmamakla birlikte UNESCO Evrensel Hayvan Hakları Bildirgesi'nde bahsi geçen *hayvan onurunu zedeleyici davranışlara* örnek teşkil eder niteliktedir. Ayrıca her ne kadar bu parklar yunus parkları olarak geçse de Türkiye'dekiler de dahil dünya üzerindeki yunus parklarının bazılarında foklar ve/veya balinalar da gösteri yapmaya zorlanmaktadır. Bu deniz memelilerinin de maruz kaldıkları esaret ve doğalarına uygun olmayan davranışlara zorlanma; hem hayvan onurunu zedeleyici davranış olarak uluslararası alanda, hem de 5199 sayılı Hayvan Hakları Yasası'nın Madde-4(f)-(g) ile Madde-24(a) bendine aykırıdır.

7.3. Faytonlar

Hayvan Hakları İzleme Komitesi'nin (HAKİM) raporuna göre, sadece Adalar genelinde yaz döneminde 272 fayton bulunmakta ve 1540 at da bu faytonlarda çalıştırılmaktadır (Tahaoğlu, 2017). Faytonlar İBB'ye bağlı, ulaşım aracı olarak kabul edildiğinden UKOME'ye bağlı olarak hizmet vermekte; bu durum da faytonları çeken atların haklarından söz edilmemesine neden olmaktadır.

İstanbul-Adalar mevkiindeki çalıştırılan atların çipli olması ve bu sayede çalışma süreleri, sağlık durumları gibi koşulların kontrol edilmesi Fayton Taşımacılığının Genel ve Uygulama Esasları, Sürücü, Fayton, Atlarda Aranacak Şartlar ile Denetim ve Yaptırımlar (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2018) çerçevesinde çalıştırılacak atlarla ilgili koşullardan biri olarak belirlenmiştir. Fakat; atların çipli olduğuna ve her hareketlerinin raporlandığına dair bir belge ya bulunmamakta ya da kamuoyuyla paylaşılmamaktadır. Konuyla ilgili 10.03.2017 tarihinde Adalar İlçe Tarım Müdürlüğü'ne başvurularak bilgi istenmesine karşılık konuyla ilgili bir yanıt alınmamıştır. Bu durum hem konuyla ilgili objektif verilerin elde edilmesini; hem de atların maruz kaldığı hak ihlallerinin net bir şekilde ortaya konmasını engellemektedir. Devlet kurumlarınca; iş kazası sonucu, fazla çalışma ve/veya bakımsızlıktan dolayı gerçekleşen ölümlere yönelik bir raporlama veya kayıt da bulunmamaktadır. Bu nedenle; faytonlarda çalışan atların durumundan rahatsız olanların tuttuğu bireysel kayıtlar, dernek çalışmaları neticesinde oluşturulan raporlamalar ile basın açıklamaları, konuyla ilgili gazete ve televizyonlarda çıkan haberler, dernek yetkilileriyle yapılan röportajlar, fayton atlarının yaşam ve çalışma koşulları ile ilgili bir fikir sunmuş ve derlemenin bu bölümüne konu olacaktır. Bu noktada fayton kullanımının hayvanlara olan olumsuz etkilerinin neler olduğundan, hayvanların hak ihlallerinin hangi noktalardan çıktığından bahsetmekte fayda var;

Uygun Çalışma Koşulları Sağlanmaması; atlar özellikle yaz aylarında hem artan talebe, hem de sıcak havalara bağlı olarak daha ağır şartlarda çalışmak durumunda kalmaktadırlar. Adalar'daki fayton güzergahları destinasyonun fiziksel yapısına bağlı olarak atlar için oldukça zorlayıcıdır. Ayrıca araba ve bisikletlerin özellikle yüksek sezonda fazlaca bulunması atları tedirgin etmekte ve zaman zaman kazaların yaşanabilmesine neden olmaktadır. Faytona Binme Atlar Ölüyor sözcüsü Elif Narin, asfalt yolda ve Adalar'ın dik yokuşlarında koşmanın atların doğasına aykırı olduğunu söylerken senede 800'e yakın atın öldüğünü belirtmiştir. Fayton belgeselinin yönetmeni Melih Kosif; "Ada'da faytona koşulmuş bir at için hayatı bir cümleyle özetlemem gerekse, Büyükada atlar için bir 'Auschwitz' derdim. Belgesele başladığımda, aslında birçok yerde karşılaştığım hayvan sömürsünün farklı bir versiyonunu gördüm. Bacakları, gövdeleri yaralarla dolu olduğu halde faytona koşulmuş, yanında tayıyla beraber ağaçların ortasında bir deri bir kemik kalmış hayvanlarla karşılaştım" (Akyol, 2016). Atları esarete sürükleyen tüm bu örnekler; 5199 sayılı Hayvan Hakları yasasının Madde-14(a)-(b)-(1)'ya göre fayton atlarının çalışma koşulları atların hak ihlallerinin göstergesidir.

Nakil Süreci; Atlar oldukça hassas ve duyarlı canlılardır. Atların Adalar'a taşınması, maliyetin azaltılması adına Elif Narin'e göre "köle gibi tıklım tıklım" teknelerle yapılmaktadır. Bu süreçte atlar hem tekneden, hem denizden hem de kalabalıktan ürküp teknelerden düşebilmekte ve/veya yaralanabilmektedirler. Atların bu şekilde taşınmaları ilgili yasanın doğasına uygun bakım ve taşınma ile ilgili Madde-4(h)-(1) bendlerine aykırıdır.

Veteriner Hekimin Yetersizliği; Adalar mevkiinde çalıştırılan atlardan sorumlu kişileri denetleyen veya kendilerine atların bakımı ve tedavisi konusunda tıbbi yardım sağlayan kişilerin olmaması zaten zor şartlar altında çalışan atların sağlığını riske atan diğer bir önemli faktördür. Bir at ortalama 25 sene yaşayabiliyorken, faytona koşulan atların ömrü yaşadıkları şartlar nedeniyle sadece 2 yıla inmektedir (www.ntv.com.tr). İlgili haberde Elif Narin konuyla ilgili şunları söylemiştir; "Her yerde faytonlar var ama atların bakımını yapacak bir merkez, bir veteriner yok. Atlara araç muamelesi yapılıyor, faytonlar İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı ve fiyat tarifeleri belirleniyor ama sağlıklarına dair bir çalışma yok."

Bu noktada faytonlarda çalıştırılan atların statüsünün belirlenmesi gerekliliği doğmaktadır. Eğer bu atlar kendilerini çalıştıran kişiler tarafından "sahiplenilmiş" olarak kabul edileceklerse, bu durumda ilgili yasanın Madde-5 uyarınca "Bir hayvanı, bakımının gerektirdiği yaygın eğitim programına katılarak sahiplenen veya ona bakan kişi" olarak at sahipleri bu atları, "barındırmak, hayvanın türüne ve üreme yöntemine uygun olan etolojik ihtiyaçlarını temin etmek, sağlığına dikkat etmek, insan, hayvan ve çevre sağlığı açısından gerekli tüm önlemleri almakla yükümlü" kılınmışlardır. Aynı yasadaki Madde-14 gereği atların hakları ihlal edilmekte ve kendilerinden sorumlu kişiler de suçlu sayılmaktadırlar. Eğer bu hayvanlar bir insana tabii değillerse; yine ilgili yasadaki Madde-4 uyarınca sağlıklarını bozacak faaliyetlerden uzak tutulma hakları bulunmaktadır.

Ruam Hastalığı; 2.5 yıl içerisinde atların kontrolünün yapılması gereken ruam hastalığı (tuhim.ibb.gov.tr) nedeniyle itlaf edilen at sayısı toplamda 500 olduğu iddia edilmektedir (Kuru, 2014). Bu durumda ya atlar kontrolden geçmeden çalıştırılmakta ya da çalışmaya başladıktan sonra ruam hastası olmaktadır. İlgili yasaya göre; ilk durumda konuyla ilgili yeterli ön kontrollerin sağlanmayarak etkileşimde olacağı tüm hayvanların sağlıkları tehlikeye atılarak suç işlendiği, ikinci durumda da hayvanların bakımına yeterli özenin gösterilmeyerek hem hayvanın kendisinin hem de yine çevresindeki hayvanların sağlıkları önemsizlenerek ihmal edildiği ve böylece suç işlendiği sonucuna varılmaktadır.

Hijyenik Yerlerde Yaşamamaları; Adalar genelinde yaz döneminde 250 civarı fayton bulunmakta; 140 fayton kapasiteli İSPARK tarafından yaptırılan ahırlarına sığmayan atlar,

faytoncuların yaptıkları ahırlarda yaşamaktadırlar (Tunç, 2012). Bu ahırların ne hijyen, ne de barınma ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılayamadığı iddia edilmekle birlikte, dışarıda kalan atlara yönelik denetleme ve kontrol imkanının da yitirildiğini söylemek mümkündür. Bu durum ilgili yasanın Madde-4(g)-(h) bendlerine aykırıdır.

Terk Edilmeleri; Adalar'da mevkiinde çalıştırılan atlara canlıdansa mal gözüyle bakılması, atlar iş göremez duruma geldiklerinde terk edilmelerine neden olmaktadır. Yüksek sezonda Adalar'da yoğun insan, araba ve bisiklet trafiği nedeniyle atlar huzursuz olmakta, zaman zaman kazalar yaşanmaktadır. Yaralanan atların ayaklarının kırılması veya yaralanmaları durumunda tedavi etmek yerine atların kepeçle alınarak ormana atıldığı iddia edilmektedir (Tahaoğlu, 2017). Benzer bir algıyla, artık çalıştırılmadıklarından atlar sezon bittiğinde ormana terk edildikleri de yine fayton atlarının en temel hakları olan yaşam haklarının ihlaline yönelik ortaya atılan önemli iddialardandır (Alan, 2017).

Bu örneklere ek olarak yasa dışı yollarla yürütülen köpek ve horoz başta olmak üzere hayvan dövüşleri, yaban hayat içerisinde devam ettirilen yasal ve kaçak avcılık, turizm merkezlerinde denizden çıkarılıp kurutulan deniz-yıldızları, balon balıklarıyla belirli aralıklarla yürütülen sokak hayvanlarına yönelik toplu katliamlar bu hayvanların en temel hakları olan yaşam haklarının gasp edildiği örneklerdir. Yine turizm işletmelerinde tüketilen et, fabrikasyon olarak üretilen süt ve yumurta sektörün direkt etkisi olmasa da desteklediği hayvan hakları ihlali örnekleridir. Yakın zamana kadar Türkiye genelinde hayvanlı olarak yürütülen sirkler artık hayvansız olarak varlıklarını sürdürmektedirler.

8. SONUÇ VE ÖNERİLER

Önceleri arenalarda dövüştürülen insanlar, hayvanlara yem edilen, seks kölesi olarak kullanılan esir insanların yerini bugün insanın sosyal durumunun nispeten iyileşmesinin bir getirisi olarak esir hayvanlar almıştır. Bugün genelevlerde çalıştırılan, faytonlara koşulan, sirklerde ve parklarda türlü işkencelere maruz kalan hayvanlar sırf haklarını kullanabilme, elde edebilme, özgürleşebilme yetileri olmadığından kendilerine uygulanan her türlü aşağılama ve işkenceye boyun eğmek durumunda kalmaktadırlar. Yıllar önce insanlara yapılanların bugün “anlaşılamaması” ve insanlık dışı görülmesi gibi yıllar sonra da bugün insan-dışı canlılara yapılan işkenceler, katliamlar insanlık dışı görülecektir.

İçinde bulunduğumuz kültür bize ne yapmamız gerektiğini, neye inanmamız gerektiğini söylese ona inanıyor; egemen kültürün davranış ve inanç kalıplarını sorgulamaksızın benimsiyoruz (Regan 2007: 42). İnsan egemenliğindeki dünyada inanış; hayvanların ve tüm doğanın insanlık için var olduğudur. Bu inanç doğaya ve hayvanlara istediğimizi yapabileceğimiz inancını beraberinde getirmektedir; güçlü insanların güçsüz ve/veya boyunduruğundaki insanlara ve tüm insanlığın da insan-dışı varlıklara yaptığı gibi.

Hayvanların en temel hakkı olan yaşam hakkının ellerinden alınması ve buna yönelik caydırıcı herhangi bir yaptırımın bulunmaması hayvan hakları ihlali yaptırımlarının insan tarafından oluşturulmasından kaynaklanmaktadır. Hayvan haklarının en gelişmiş olduğu yerlerde bile hayvanlar hayatlarını fabrikalarda güneş görmeden geçirerek öldürüldüklerini, denek olarak tüm hayatlarını acı ve ızdırap içerisinde geçirdiklerini, hayvanat bahçelerinde ve su parklarında esir tutulduklarını, insanları eğlendirmek için ölümüne çalıştırıldıklarını ve öldürüldüklerini görmek mümkündür. Temele insan istekleri alındığında hayvanların hapsedilmesi, onların doğalarından koparılımları, tutsak ve acı dolu bir hayat yaşamak zorunda bırakılmaları göz ardı edilebilir ve/veya “amaca hizmet eden” durumlar olarak değerlendirilebilmektedir. Hayvanlara yönelik olarak geliştirilen yasalar; tam anlamıyla yaşamlarına saygı gösteren, haklarını, özgürlüklerini ve bedensel bütünlüklerini koruyan yapıda değildirler. Buna rağmen; hayvanlara yaşatılanlar, mevcut yasalar dahilinde dahi hak ihlaline girmektedir. Özellikle Türkiye’de belirlenen tüm yaşam hakkı ve işkence karşıtı

maddelerin karşılığında, her gelir durumundan kişilerce karşılanabilir maddi yaptırımların olması ahlaki şizofreniye en yerinde örneklerdendir; en önemli hak olan yaşam hakkının, işkencenin cüzi miktarlarla satın alınabilmesi. Yaptırımların bu derece “hoşgörülü” olması nedeniyle, hali hazırda var olan hayvan hakları; koruyucu bir nitelik taşımaktansa, insanların hayvanlar üzerindeki haklarının fiyatlarını belirlemeye yöneliktir. Konu turizm olduğunda çalıştırılan hayvanlar hayvan haklarından, ilgili denetim ve cezalandırmalardan yeterince yararlanamamaktadırlar. Hayvanat bahçeleri, dev akvaryumlar, yunus parkları, sirkler, faytonların her birinde hayvanlar tüm hayatlarını ailelerinden, evlerinden uzakta hapiste geçirmekte, sadece fiziksel olarak “hayatta kaldıkları” bir yaşam sürdürmektedirler. Suçsuz yere sırf insanlara sergilenmek ve hizmet etmek adına tüm yaşamlarını esaret ve işkence altında geçiren tüm canlıların esaretten kurtarılması doğaya olan insanlık borcudur.

Peki, Türkiye’deki faaliyetler dahilinde, turizmde hayvan haklarının ihlal edilmesinin olası etkileri nelerdir?

Doğadan uzakta tutulma, kendi özelliklerine uygun yaşayamama ve sosyal gereksinimleri dışında hayvanat bahçelerinde, akvaryumlarda ve yunus parklarının insanların zihinlerinde yarattığı imaj dolayısıyla uzun dönemli olarak hayvan haklarını olumsuz olarak etkileyeceğini söylemek mümkündür. Kafes arkasında görülen hayvanların *esareti zaman içerisinde özellikle çocuklar olmak üzere insanların zihninde normalleşmesine* neden olmaktadır. Diğer bir deyişle sürekli kafes arkasında görülmeye alışılan tüm hayvan türleri kafesle birlikte algılanmaya başlandığından özgürleşebilmeleri *hayvan özgürlüğüne yönelik zihinsel bir devrimle* mümkün olacaktır. Benzer şekilde; *maddi değer biçilen her şey değerini yitirmektedir*. Hayvanların kullanıldığı tüm aktiviteler aracılığıyla hayvanlar bir eğlence aracı, satın alınabilir bir eşya olarak nitelendirilmektedir. Bu durum hayvanların insanların ihtiyaçlarından bağımsız olarak *kendilerine ait bir hayatları olduğu fikrinden uzaklaşılmasına* neden olmaktadır.

Peki neler yapılabilir?

Öncelikle insan-dışı canlılara yönelik empatinin geliştirilebilmesi açısından World Expeditions tarafından belirlenen 5 kılavuz madde davranış ve uygulama kalıbı olarak benimsenebilir (worldexpeditions.com);

1. Açlık ve susuzluktan kurtulma; sağlıklı olabilmeleri için taze su ve yemeğe ulaşabilmeleri,
2. Barınak ve rahat bir dinlenme alanı da dahil olmak üzere uygun bir ortam sağlayarak rahatsızlıktan duymamaları
3. Hızlı tanı, tedavi ile acı, yaralanma ve hastalıktan kurtulmalarını sağlamak,
4. Türüne uygun davranma özgürlüğü tanımak,
5. İyileştirici davranma ve yaklaşımlarla korku ve stresten kurtulmalarını sağlamak.

Empati duygusu geliştirilmesi, hayvan refahını ve haklarını gözeten uygulamaları da beraberinde getirecektir. Bunun gerçekleşmesi sürecinde, hayvanların koruması için gerçekleştirilmesi gereken bazı hususlar vardır.

Darıca Faruk Yalçın Hayvanat Bahçesi Genel Müdürü Veteriner Yücel Yılmaz hayvanların doğalarında yaşamalarına izin vermediğimiz için hayvanat bahçelerinin hayvan nesillerinin devamı için gerekli olduğunu savunmaktadır (Coşkunarda, 2013). Kısmen kabul edilebilir olan bu düşünce, hayvanların doğal yaşam alanlarının korunması ve hayvanlar üzerindeki insan tehdidinin kaldırılması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Yapılması gereken; hayvanları insanlardan korumak için hapsetmek yerine hayvanları insanlardan *koruyabilecek yasaların çıkartılması*, insan-hayvan fark etmeksizin öldürme, işkence, şiddetin suç olduğunun

vurgulanmasıdır. Yasaların cüzi miktarlardaki para cezalarından, hapis cezalarına çevrilerek caydırıcı hale getirilmesi, bu *cezaların kişiye ve duruma göre değişmeyecek şekilde kesin ve uygulanır olması* hayatidir.

Hayvanları gözlemenin en iyi yolu vahşi doğada olandır (worldexpeditions.com); bu nedenle *hayvanat bahçeleri, akvaryumlar kapatulmalıdır*. Bunu sağlayabilmenin ilk yolu, *milli parklarla vahşi hayvanların doğal yaşam alanlarının korunması ve hayvanların bu yerlerde yaşamalarına izin verilmesinden geçer*. Öncelikle tüm milli parkların gerçek anlamda “koruma alanları” olarak ilan edilmesi, temel amaçlarının içerisindeki ekosistemi yaşatmak olması sağlanmalı; *ranta ve kişisel suistimale açık hale gelmesi kesin şekilde engellenmelidir*. İkinci bir yol; iklimi elverişli bölgelerde farklı iklim bölgelerinden hayvanların özgürce yaşayabileceği *koruma parkları ve doğal yaşam parkları* gibi koruma alanları oluşturulmasıdır. Her iki türde de vahşi *hayvanların yaşamları koruma altına alınmalıdır*. Bu sayede; hem vahşi hayvanların kendi yaşam alanlarına benzer alanlarda yaşamaları sağlanarak esaretlerine son verilecek, hem de ekolojik düzenin gözlemlenebilmesi sağlanacaktır. Oluşturulacak parklarda korumaya alınan vahşi hayvanların “doğal denge sağlanması adına” doğrudan veya yüksek meblağlar karşılığında avlanmalarına izin veren yasalardan ve yetkililerden, görevini suiistimal eden kamu görevlilerinden, bölgede yaşayan canlıları rahatsız edecek yatırımlardan, insan-dışı varlıklara saygı göstermeyen insanlardan korunması gerekmektedir. Bunun için yasalarda ve mevzuatta gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Hayvanların koruma altına alınacağı bölgelerin kameralarla, hayvanların da çip sistemiyle düzenli olarak kontrol edilmeleri hayatları açısından gereklidir. Sürdürülebilir olması için insan dışı canlıların yaşamlarına da saygı duyulması bilincinin; *devlet tarafından ilkokuldan itibaren sağlanan eğitimler ve ülkenin farklı kesimlerine yönelik sevilen devlet adamları ile ünlü kişilerle yürütülebilecek bilinçlendirme kampanyalarıyla geliştirilmesi gerekmektedir*.

Hayvanat bahçelerinin hayvanların doğal yaşam alanlarında tedirgin edilmeden gözlenmesine olanak sağlayacak milli parklar ve doğal yaşam alanlarıyla yer değiştirmesiyle hayvanların sadece görsel olarak sunulmasının önüne geçilecektir. Böyle bir park, kafes ardında gözlenen hareketsiz hayvanlardan daha ilgi çekici ve bilgilendirici olacaktır. Fakat bu parklardan kastın; avcı hayvanların hazır etle beslendiği veya av konumunda olan hayvanların doğadaki gibi avcıdan kaçabilme imkanı sağlanılmadan yemek olarak sunuldukları bir yapı olmadığı anlaşılması gerekir. Aksine; hayvanların gerçek anlamda doğalarının, aralarındaki ilişkilerin, sosyal ve gündelik yaşamlarının hayvanlar rahatsız edilmeden gözlemlenebildiği alanlar ifade edilmektedir. Milli parklardaki uygulamalara benzer şekilde, hayvanlara zorlu iklim koşullarında besin desteği sağlanabilir.

Yunuslara insani davranışların benimsetilmesi ile hayvanların içinde bulundurulduğu durumların göz ardı edilmesi kolaylaştırılmakta; gülen, yaptıklarını alkışlayan ve/veya insanlarla yüzen yunuslarla onların buldukları durumdan memnun oldukları algısı yaratılmaya çalışılmaktadır. Yunuslar, foklar, balinalar zeki memelilerdir ve bu parklarda, yaşayabilmek için gösterilere çıkmak zorunda oldukları, bu süreçte türlü işkencelere maruz kaldıkları bir hayata mahkum yaşamaktadırlar. Hayvan onuruna aykırı bu esaret yasaklanmalıdır. Deniz canlılarının ve onların yaşam alanlarının korunmasının sağlandığı bir ortamda, deniz canlılarına ilgi duyan kişilerin *profesyonel dalışa yönlendirilmeleri* ve deniz canlılarının kendi evlerinde ziyaret edilmeleri daha doğru ve “doğal” olacaktır. Türkiye’deki iklim koşullarında yaşayamayacak kutup ayısı, penguen gibi hayvanlarla, deniz canlılarıyla ilgili ilk aşamada uygun ve yeterli alanların oluşturulması maliyetli olabilir. Bu konuda, özellikle çocuklara gerekli eğitimin verilebilmesi için devlet eliyle her yaş grubuna uygun olabilecek eğitim amaçlı *belgesellerin çekilmesi, hologram sistemlerinin sağlanması ve okullarca ulaşılabilir olması* desteklenmelidir.

Faytonlar her ne kadar bölgelerin nostaljik görünümüne destek olsalar da atların çalışma ve yaşam koşullarıyla ilgili özel düzenlemelerin olmaması, bu koşulların kontrol edilmemesi, sağlık kontrollerinin düzenli yapılmaması hayatlarının esarete dönmeye neden olmaktadır. Faytonların ulaşım aracı olarak kullanılmalılarının önüne geçilmelidir; taşımacılık hizmeti için ise elektrikli faytonların kullanılması mümkündür. Gezinti amaçlı kalacak fayton atlarının hakları için asgari çalışma koşulları şu şekilde belirlenebilir;

Tüm atların;

- ✓ Belediyeler tarafından sahiplenilmesi,
- ✓ Belediye ve hayvan hakları STK'ları tarafından kayıtlı ve düzenli kontrol ediliyor olması,
- ✓ Çalışma saatlerinin asgari düzeye çekilmesi,
- ✓ Çalışma rotalarının asgari mesafede tutulması ve mümkün olduğunca düz yollar olması,
- ✓ Düzenli beslenmeleri,
- ✓ Düzenli bakım ve düzenli veteriner kontrollerinin sağlanması,
- ✓ Hava sıcaklığının yüksek olduğu gün ve saatlerde çalıştırılmamaları,
- ✓ Performansı arttırmak adına aç susuz çalıştırılmamaları,
- ✓ Bu koşulların 12 ay boyunca sağlanması,

Ayrıca hamile, yeni doğum yapmış atların ve/veya yeni doğmuş tayların annelerinin yanında çalıştırılmamaları da sağlanmalıdır. Bu koşullarla amacı taşımacılık değil gezinti olan ve sadece görsel amaçlı birkaç tane faytonun turistik alanlarda bulundurulması yeterli olacaktır. Bunun sağlanabilmesi için özellikle Adalar'da atların tedirgin olmalarını önlemek amacıyla araba ve bisiklet trafiğinin de azaltılması ve/veya fayton güzergahlarında yasaklanması gerekmektedir. Atların performansları üzerinde çalıştırılmalarının temelinde kiralık olmaları yatmaktadır. Fayton kullanımı ve hayvanların düzenli bakımlarının da yine bu kişilerce belirli bir maaş karşılığında yapılması ile performansa dayalı gelirin olmaması sağlanacak ve atların sömürülmesinin önüne geçilebilecektir. Faytonların hayvan bakımından anlamayan ve hayvanları maldan öteye görmeyen kişilerdense, devlet kurumlarınca ya da ilgili STK'larca belirlenecek kişiler tarafından kullanılması, bu kişilere *hem hayvan bakımı hem de faytonculuk ile ilgili eğitim* verilmesi asgari şartların sağlanması için hayatidir. Artık faytonlarda çalışmayacak atlar, devlet desteğiyle yerel yönetimler tarafından oluşturulacak destinasyonu tercih eden kişilerin de ziyaret edebilecekleri rehabilitasyon merkezlerinde yaşamlarını sürdürmelidirler.

Türkiye'de hayvanların yaşam değerleri Anadolu Yaban Koyunu Koruma Projesi kapsamında yakalanan ve ölüme terk edilen yıldı atları ile bir kez daha ortaya koyulmuştur. İstikrar ve empati eksikliğinden kaynaklanan bu gerçek; doğadan koparılan atların, açlık ve susuzluktan ölmelerine neden olmuştur. Ayrıca bir kez daha; hayvanların vahşi yaşamda özgür olabilmelerinin, devlet eliyle korunabilmelerinin yolunun yine yasalarda ve zihinlerde yapılması gereken köklü bir değişimle gerçekleşebileceğini göstermiştir. Yıldı atları başta olmak üzere tüm atlar, aslanlar, filler, yunuslar, foklar, kısacası vahşi olan tüm hayvanlar doğaya, yani evlerine aittir ve dünyayı onlarla paylaşmayı öğrenmemiz gerekmektedir. Hayvan hakları, maddi amaç güden, insanları eğlendiren turizm gibi sektörlerde kör noktadır. Gün yüzünde olan hak ihlallerinin, pazarlama teknikleri yoluyla üstü örtülmektedir. İnsanların hayvanlara yönelik bilgisizliğinden de beslenen bu örtme işlemi kör noktaların alanını genişletmektedir. Ahlaki şizofreni, empati eksikliği, bakar körlük gibi nedenlerden de

kaynaklanabilen bu kör noktaların ortadan kaldırılması; insan dışı varlıklara, onların yaşayışlarına, duygu durumlarına yönelik daha fazla bilginin elde edilmesiyle mümkündür. Bunun da tek yolu; hayvanların doğal yaşamlarında gözlemlenebilmelerinden, hayvanlara yönelik bilgiyle empatiyi geliştirecek eğitim politikaları ve bilinçlendirme kampanyalarından geçmektedir

KAYNAKÇA

Akyol, Arzu. (2016). Mini Tren Sorunu Çözer. <https://www.aksam.com.tr/pazar/mini-tren-sorunu-cozer-faytona-binme-atlar-oluyor-buyukada-atlarin-auschwitz/haber-543255>, Erişim Tarihi;

Alan, Nagihan. (2017). Büyükada'da Terk Edilen Atlar Apartmanlara Sığındı, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/1346998-buyukadada-terk-edilen-atlar-apartmanlara-sigindi>. Erişim Tarihi; 13.07.2018

Anadolu Ajansı, (2009). Antalya Hayvanat Bahçesi Hayvan Satıyor, <https://www.ntv.com.tr/yasam/antalya-hayvanat-bahcesi-hayvan-satiyor,9p1B1J3ly0WSFLW89BdpTg> , Erişim Tarihi; 10.06.2018

Başbakanlık, (2000), <ps://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem21/yil01/ss668m.htm>, Erişim Tarihi; 10.06.2018

Bertella, Giovanna. (2015). Ethical Content of Pictures of Animals in Tourism Promotion. *Tourism Recreation Research*. 38 (3). 281-294.

Bostock, Stephen C. (1993). *Zoos And Animal Rights: The Ethics Of Keeping Animals*. London: Routledge.

Carr, Neil. (2009). *Animals in The Tourism and Leisure Experience*, 12 (5-6), 409-411

Chandra, Rakesh. (2015). Utilizing Utilitarianism: Animal Rights in Tourism. *Tourism and Recreation Research*. 38 (2). 255-257.

CITES,

http://checklist.cites.org/#/en/search/output_layout=alphabetical&level_of_listing=0&show_synonyms=1&show_author=1&show_english=1&show_spanish=1&show_french=1&scientific_name=Tursiops+truncatus&page=1&per_page=20; Erişim Tarihi; 11.06.2018.

Coşkunarda, Gizem. (2013). Hayvanat Bahçelerinin Varolma Sebebi; İnsan Tehlikesi, <https://www.aksam.com.tr/cumartesi/hayvanat-bahcelerinin-var-olma-sebebi-3b-insan-tehlikesi/haber-235996>, Erişim Tarihi; 10.06.2018.

Ellis, Ralph ve Rose, Rashard. (2016). <https://edition.cnn.com/2016/05/28/us/zoo-kills-gorilla/index.html>, Erişim Tarihi; 16.07.2018.

Fennell, David A. (2012) *Tourism and Animal Rights*, *Tourism Recreation Research*, 37:2, 157-166

Fennell, David A. (2013) *Tourism and Animal Welfare*, *Tourism Recreation Research*, 38:3, 325-340

Ferry, Luc. (2000). *Ekolojik Yeni Düzen*. (Çev. Turhan Ilgaz), Yapı Kredi Yayınları No: 1372. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık. İstanbul.

HAYTAP. (2010). Yunus Parklarını Neden İstemiyoruz, <http://www.haytap.org/index.php/201007274644/yunus-parki-gercegi/yunus-parklarini-neden-istemiyoruz#top-toolbar-article>;

- <https://api.worldanimalprotection.org/country/turkey>, Erişim Tarihi; 20.06.2018
- https://www.ntv.com.tr/yasam/faytona-binme-atlar-oluyor,adxFMtSOsUq_JB8OJQqxxA, Erişim Tarihi; 13.07.2018.
- <https://www.peta.org/blog/9-jumbo-reasons-to-avoid-elephant-rides/>, Erişim Tarihi; 13.07.2018.
- <https://www.peta.org/features/tyke-elephant-video-death/>, Erişim Tarihi; 13.07.2018.
- <https://www.peta.org/issues/animals-in-entertainment/cruel-sports/bullfighting/>, Erişim Tarihi; 05.07.2018
- <https://worldexpeditions.com/Responsible-Travel/Animal-Welfare>
- <https://www.statista.com/statistics/237644/global-meat-production-since-1990/>, Erişim Tarihi; 13.07.2018.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b47510cb709d8.89443255, Erişim Tarihi; 12.07.2018
- <https://worldexpeditions.com/Portals/World%20Expeditions/Images/Marketing/Responsible%20Travel/Animal%20Welfare/Animal%20Welfare%20Code%20of%20Conduct.pdf>, Erişim Tarihi; 12.07.2018
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi. (2018). Fayton Taşımacılığı, <https://tuhim.ibb.gov.tr/faytonlar/>; Erişim Tarihi;
- Kuru, Burak. (2014). Büyükada'nın Çilekeş Atları, <http://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hayat/buyukadanin-cilekes-atlari-27107978>, Erişim Tarihi; 12.07.2018.
- Naess, Arne (1992), Ecology, Community And Lifestyle (Outline of An Ecosophy), Rothenberg, D. (Translated and revised by), Cambridge University Pres.
- Orman ve Su İşleri Bakanlığı, <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/CITES/00-CITES%20Nedir.pdf>; Erişim Tarihi; 05.07.2018.
- Regan, Tom. (2007). Kafesler Boşalsın Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek. (Çev: Serpil Çağlayan) İletişim Yayınları. İstanbul.
- Resmi Gazete. (2008). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/08/20080821-5.htm> ; Erişim Tarihi; 05.07.2018.
- Shani, A. (2015). Tourism and Animal Rights: More Than Meets The Eye. *Tourism and Recreation Research*. 37 (3). 276-277.
- Schmidt-Burbach Jan, Ronfot Delphine, Srisangiam Rossukon. (2015). Asian Elephant (*Elephas maximus*), Pig-Tailed Macaque (*Macaca nemestrina*) and Tiger (*Panthera tigris*) Populations at Tourism Venues in Thailand and Aspects of Their Welfare. *Plos ONE*. 10(9).
- Tahaoğlu, Çiçek. (2017). Atların Ömrü 20 Yıl, Faytonlarda Çalıştırılanların 2 Yıl, <http://bianet.org/bianet/hayvan-haklari/186296-atlarin-omru-20-yil-faytonda-calistirilanlarin-2-yil>; Erişim Tarihi; 05.07.2018.
- Tunç, Neslihan. (2012). Fayton Sefasının Arkasındaki Dram. <https://www.sabah.com.tr/cumartesi/2012/06/23/fayton-sefasinin-perde-arkasindaki-dram>; Erişim Tarihi; 12.07.2018.

Wearing, S., Jobberns, C. (2011). Ecotourism and the Commodification of Wildlife: Animal Welfare and the Ethics of Zoos. In Frost, W. (Ed) Zoos and Tourism: Conservation, Education, Entertainment? Toronto. Channel View Publications: 47-58.

World Animal Protection. (2015). Checking Out of Cruelty How To End Wildlife Tourism's Holiday Horrors. https://www.worldanimalprotection.org/sites/default/files/int_files/pdfs/checking_out_of_cruelty.pdf, Erişim Tarihi; 16.07.2018.

Yunuslara Özgürlük Platformu. (2011). <http://www.yunuslaraozgurluk.com/book/export/html/190>, Erişim Tarihi; 13.07.2018.

Zachos, Elaina. (2016). (<https://news.nationalgeographic.com/2016/07/animals-starve-in-venezuela-zoos/>), Erişim Tarihi; 16.07.2018.

